

ДИНАМІКА ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ ПРАЦЮЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (50—60-ті рр.)

Основою соціальної структури трудового колективу є розподіл працівників за професійно-кваліфікаційними і посадовими групами, які утворюють так звану формальну структуру підприємств. Кількісні і якісні зміни у складі працюючого населення, в тому числі зрушення в його культурно-технічному рівні, розглядалися в історичній (1), а також у сміжних науках — економічній, філософській, соціологічній, етнографічній та ін. (2). Більшість робіт присвячені промисловим районам Донбасу, Придніпров'я, Харківщини, де автори, як правило, фіксували результати росту грамотності робітників. Головними недоліками праць є відсутність взаємозв'язку між економічним розвитком, впровадженням науково-технічних заходів і підвищенням професійного кваліфікаційного рівня, ліквідацією малокваліфікованої та низькопродуктивної праці, появою нових професій. На основі різноманітного фактичного матеріалу, статистичних даних ми намагались усунути прогалини у вивченні цих питань.

У досліджувані роки в умовах швидкого економічного росту, розгалуженого будівництва, появою вакантних місць складалась певна система підготовки і перепідготовки, а також підвищення кваліфікації працівників. Підготовка цих працівників здійснювалась в системі професійно-технічної освіти і безпосередньо на підприємствах з тих професій і спеціальностей, потреба в яких не покривалася повністю училищами і школами. У 1970 р. в порівнянні з 1960 р. кількість робітників, які одержали нові професії або підвищили кваліфікацію, збільшилась відповідно в 1,6 і 1,8 раза (3). У багатьох випадках форми підготовки робітничих кадрів були для кваліфікованих робітників формами підвищення їх кваліфікації і навпаки.

Механізація виробництва призводила до зменшення фі;

зичного навантаження працівників і потребувала підготовки нових кадрів. Так, в операціях сталеварів, операторів, диспетчерів, наладчиків переважали функції спостереження, контролю, вимірювання, розрахунку, аналізу, управління тощо. Але в цілому питома вага інтелектуальної праці була незначною, рівень кваліфікованої праці у різних галузях промисловості розподілявся нерівномірно. На початок 60-х років найбільша питома вага некваліфікованих робітників, які мали 1—2 розряди, приходилась на вугільну промисловість — 12,3%, виробництво чорних металів — 4,9%, будівельних матеріалів — більше 2%, харчову промисловість — більше 5% (4). Хоч прогрес у механізації і автоматизації виробничих процесів мав місце, все ж на кінець 50-х років автоматизоване виробництво займало незначне місце. На автоматах в промисловості працювало всього 18 тис. чоловік (5). Питома вага продукції, що випускалась з допомогою автоматів в декілька разів перевищувала долю робітників, зайнятих на автоматах. Це підтверджувало перевагу кваліфікованої праці над ручною низькорозрядною працею.

Вищий процент працівників, які виконували трудові операції з допомогою машин і механізмів був у чорній металургії — 39% проти 35% у всій промисловості, у добуванні руд чорних металів — 43%, у нафтодобувній — 63%, легкій промисловості — 51%. Питома вага ручної праці в 1959 р. у порівнянні з 1948 р. зменшилася серед промислових робітників з 70,4 до 47,2, а на будівництві і монтажних роботах — з 78,9 до 71,5%. Особливо багато робітників було занято ручною працею на земляних ділянках — 57%, навантажувально-розвантажувальних — 68, трубопрокладних роботах — 100% (6).

Приведені приклади про рівень механізації у промисловості і будівництві свідчать, що в кінці 50-х років проводилася певна робота по впровадженню передової технології, механізації, автоматизації виробництва. Всі витрати ручної праці складали біля половини робочого часу, особливо в трудоміких галузях господарства. Все ж це гальмувало темпи оволодіння працюючим населенням професійними навиками, обмежувало сферу застосування висококваліфікованої праці.

Враховуючи вищевказане, місцеві управління трудовими резервами організували спеціальне навчання працюючого населення з метою збільшення об'єма їх знань з нової техніки і технології. Схожість технологічних прийомів і способів в умовах механізованого виробництва підвищувало питому ва-

гу наскрізних загальних для багатьох галузей професій, вело до зменшення загального числа професій. Державний комітет Ради Міністрів України по праці і заробітній платі у кінці 50-х років замість багатьох різних професій і спеціальностей установив 316 назв, які охоплювали 50% всієї чисельності працівників. Зокрема, у самій передовій галузі промисловості — машинобудуванні замість 2980 професій і спеціальностей було затверджено всього 158. Технічне оснащення вугільної промисловості дозволило число підземних професій ручної праці скоротити з 50 до 22 (7), в тому числі в очисних заботах — з 25 до 2—3 (8).

У вугільній промисловості були ліквідовані професії бурильщика, забійщика і відбійщика вручну, лісогона, в'язальщика, вагонщика, в металургії — каталя, шахтера, чугунищика, кантовщика, молотобійця, на окремих хімічних підприємствах — вантажника (9), антикорозійщика (10). На їх зміну у вугільній промисловості прийшли машиністи врубочних машин і вугільних комбайнів, у металургії — машиністи і оператори прокатних станків, у хімічній — машиністи вагонорозгрузчиків. Назва деяких старих професій збереглася, але їх праця поповнилась новим змістом. Так, однією з тяжких у коксохімічному виробництві вважалася професія люкового: він повинен був знімати і встановлювати тяжкі розпечені люки камер коксових печей, очищати їх від графіта. Після впровадження механізмів професія люкового залишилася, але зникло тяжке фізичне навантаження робітників печей (11).

У будівельній індустрії і лісовій промисловості залишалася розповсюджена професія столяра. Але якщо раніше єдиним інструментом столяра був рубанок, то згодом вони почали працювати головним чином на спеціальних станках. Значно полегшувалася праця лісоруба, який раніше користувався пилюкою, сокирою, живою тягловою силою. У 1970 р. тільки у Рахівському лісокомбінаті Закарпатської області використовувалося 79 бензопилок, 42 тревелочних трактори, більше 30 лісовозних і вантажних автомобілів, 8 лебідок, 2 екскаватори, 4 паровози, 2 автокрана, 2 напівавтоматичні лінії та інша техніка (12). Впровадження нової техніки у лісовій промисловості привело до виникнення нових спеціальностей: оператора напівавтоматичних ліній, крановщика, стропильщика та зміни характеру праці традиційних професій: краснодеревщика, токаря.

Як видно з таблиці № 1 чисельність робітників вказаних професій, зв'язаних з механізованою і автоматизованою пра-

цею росла значно швидше, ніж загальна кількість робітників промисловості. Разом з тим зросла і чисельність працівників традиційних професій, які під впливом нової техніки змінювали зміст (див. табл. 1).

Таблиця № 1

Кількість робітників промислових підприємств з окремих професій

Професії	Всього робітників (тис. чол.)			Ріст за 1959— 1969 рр.
	1959	1965	1969	
Чисельність робітників промисловості України в тому числі:	2735	3834	4392	1,6
автоматники і апаратники і їх помічники	35	87	111	3,2
газоварники, газорізчики, автогенщики	12	21	26	2,2
електрозварщики	28	54	67	2,4
наладчики автоматів, наладчики станків, установщиків інструмента	16	32	47	2,9
оператори, помічники операторів, крім операторів на автоматах	—	10	14	1,4

Аналіз свідчить, що в досліджуваній період залишалось ще багато ділянок, де не впроваджувалась нова техніка і продовжували функціонувати професії тяжкої фізичної праці, хоч число таких працівників зменшувалось. Так, кількість дорожніх робітників і робітників-ремонтників залізниць за 1959—1969 роки зменшилась в 1,3 рази, формовників — у 1,2 рази, а склад землекопів залишався постійним (13). Найбільш чисельними були такі ведучі професії, як слюсарі, машиністи, токарі, автоматники по металу, електро- і газозварники, машиністи кранів, швей-мотористки та ін. Крім вказаних професій у різних галузях промисловості значне місце займали наступні професії: у машинобудуванні і металообробці — фрезеровщики, шліфувальники, у чорній металургії — вальцювальники і їх помічники, у вугільній промисловості — прохідники, кріпильники, у виробництві будівельних матеріалів —

бетонники, арматурники. У 1962 році кожний шостий робітник чисельності був зайнятий на транспортуванні і переміщенні сировини, полуфабрикатів, готових виробів, технічному контролю сировини, матеріалів, готових виробів, на складських приміщеннях і на підсобних роботах (14). На жаль, з деяких професій ручної праці і допоміжної низькокваліфікованої праці спостерігалась тенденція абсолютного зростання чисельності робітників. Так, за 1959—1969 роки чисельність підсобних робітників, які виконували операції вручну, збільшилося з 107 тис. до 146 тис. чоловік (15). Пояснення цьому слід шукати перш за все у слабій механізації допоміжних операцій. З цієї причини був досить високий процент жінок серед загальної маси працівників професій тяжкої фізичної праці: вантажників — 21,6%, землеробів — 32,6, землекопів і глинокопів — 62,5, підсобних робітників — 65,7, працівників по ремонту залізничних колій — 30,1%, питома вага яких навіть у 60-х роках зростала.

Аналіз професійного складу працівників будівельної галузі господарства свідчить про зростання питомої ваги професій механізованої праці: екскаваторників, бульдозеристів, машиністів-мотористів будівельних і дорожніх машин. Якщо в 60-х роках контингент будівельників зріс у 1,2 рази, то чисельність машиністів усіх категорій — в 2,4 рази, електрослюсарів — у 1,5, газозварників — у 2,9 рази. В той же час кількість землекопів і транспортних працівників, столярів, робітників по ремонту залізничних колій, де переважала ручна праця, зменшилася відповідно в 2,9, в 1,5, в 1,3 і 2 рази (16). Серед будівників найбільша питома вага була каменщиків, машиністів, слюсарів, малярів, бетонників, штукатурів. Звичайно, по інтелектуальності і складності праці вони принциповим чином відрізнялися від працівників довоєнних і післявоєнних п'ятирічок.

Збільшення переліку нових професій і зменшення професій ручної праці дають основне, але не вичерпне уявлення про якісні зміни у професійно-технічній підготовці робітників. На перший погляд здається, що зменшення кількості арматурників і штукатурів, що виконували роботу з допомогою механізмів — явище негативне. Але більш досконалий аналіз свідчить, що все більша механізація їх праці вела не тільки до зростання об'єму виконаних робіт, але і значного зменшення чисельності кваліфікованих робітників цих професій.

Корінним чином змінився професійний склад робітників

транспорту, де технічний прогрес найбільш яскраво проявився в електрифікації і теплофікації залізничного транспорту. Поряд із значним збільшенням чисельності машиністів тепловозів і електровозів, тут спостерігалось зменшення чисельності машиністів паровозів. Перехід на новий вид палива призвів до зникнення професії кочегара.

Таким чином, поступовий процес виникнення і розповсюдження нових професій і зникнення професій, зв'язаних з тяжкою фізичною працею, спостерігався у всіх соціальних групах і всіх галузях народного господарства.

У досліджувані роки відбувалися суттєві зміни в середині різних соціальних груп. Вони залежали від рівня складності праці, кваліфікаційного його розподілу. Структура робітників по рівню кваліфікації визначає групи працівників, які різняться рівнем знань, станом у виробництві, а відповідно і рівнем заробітної плати. Значна робота по тарифікації працівників була проведена на початку 60-х років у зв'язку з переходом на нові умови оплати праці. В більшості галузей промисловості, в будівництві і на автотранспорті впроваджувалася 6-розрядна система у чорній металургії — 8-розрядна основна і 10-розрядна допоміжна, у вугільній промисловості — 8-розрядна, у кольоровій металургії, хімічній, цементній і соляній галузях промисловості — 7-розрядна тарифна система (17).

Різні галузі промисловості відрізнялися по технологічному процесу, рівню техніки і організації робіт, і тому тотожні розряди не завжди рівноцінні за кваліфікацією. Все ж розподіл робітників за тарифними розрядами є показником кваліфікаційного складу працівників, тому що високі тарифні розряди присвоюються робітникам, які при різних умовах і рівню техніки можуть виконувати самі складні роботи з найбільшою точністю і відповідальністю. Так, при тарифікації по 6-розрядній системі робітники першого розряду, як правило, мали елементарні знання, устаткування, обладнання, навички для виконання тільки простих операцій. Групи робітників 3-го розряду виконували середні по складності операції по підготовці робочого місця, управлінню устаткуванням, веденню виробничого процесу. Праця висококваліфікованих категорій робітників (5 і 6 розряди) характеризується високою майстерністю робіт, зв'язаних з виробництвом складних деталей, налагодженням і ремонтом складного устаткування, агрегатів і вузлів. Кожний вищий розряд потребував більш високого освітнього рівня і професійної підготовки.

Зміну кваліфікації робітників внаслідок механізації і автоматизації виробництва можна прослідкувати на прикладі робітничого колективу Дніпродзержинського коксохімічного заводу. Якщо в 1955 р. тут кількість робітників, що тарифікувались вищими розрядами, складала 21,6% до загальної чисельності працюючих, то в 1961 р. цей показник досяг 50,9% (18). При цьому слід врахувати, що нові тарифно-кваліфікаційні довідники введені під час переходу працівників на скорочений робочий день ставили більш високі вимоги при становленні розряду, ніж раніше. Порівнюючи розподіл груп робітників по тарифним розрядам можна чітко простежити ріст кваліфікації робітників. Причому цей ріст відбувався головним чином за рахунок збільшення питомої ваги робітників найбільш високих 7 і 8 розрядів — з 10,9 до 19,3%. В цілому по промисловості України доля працівників, які мали 1-ий тарифний розряд, зменшилася з 13,7 до 10,8%, 2-й — з 24,1 до 21,6%, 3-й — з 29,4 до 28,8%, а контингент робітників 4-го розряду збільшився з 19,8 до 21,6, 5-го — з 10,2 до 13,0, 6-го — з 2,8 до 4,2% (19). Подібні тенденції спостерігались при аналізі кваліфікаційного складу робітників по семи, восьми і десятирозрядній тарифній системі. Таким чином, чітко просліджується поліпшення структури робітників по рівню кваліфікації, викликане підвищенням загального рівня складності праці. Слід підкреслити і той факт, що на структуру робочої сили суттєво впливала структура робіт і по типу складності праці.

Звичайно, в умовах адміністративно-командної системи не могли б у повній мірі діяти економічні фактори доцільності кількісних і якісних показників підготовки кадрів, не було досягнуто потрібного поєднання освіти, загальної культури, професійної майстерності. На жаль, в сучасний період невмілого переходу до ринкової економіки була зламана система підготовки і перепідготовки кадрів, в країні, за словами президента України, «відбувається активна деіндустріалізація, розпочався фізичний розпад продуктивних сил з випереджаючим руйнуванням науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства, із повним знеціненням мотиваційних стимулів до продуктивної праці, масовою декваліфікацією кадрів, відтоком енергійної молоді із галузей науки, освіти та культури» (20). Ось чому деякі елементи набутого в досліджуваній період досвіду не слід відкидати, а треба творчо використовувати в нових умовах господарювання.

ПРИМІТКИ

1. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.). — Днепропетровськ. — 1971; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). — К. — 1972 та ін.
2. Прошарук Г. П. Підготовка робітничих кадрів для промисловості. — К. — 1965; Обухівський Р. П., Пастер П. І. Діяння закону зміни праці і професійно-кваліфікаційна структура робітничих кадрів//Питання політичної економії. — Вид. 28. — К. — 1967. — С. 10—17; Макарчук С. А. Нові риси в побуті робітників Прикарпаття//Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — Вип. VII—VIII. — К. — 1962 та інш.
3. Народне господарство Української РСР в 1970 році. — К. — 1971. — С. 392.
4. Архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів України. Підсумки обліку чисельності робітників за професіями, тарифними розрядами, формами та системами оплати праці по Україні на 1 серпня 1959 р. — С. 11.
5. Там же. — С. 9.
6. Там же. — С. 10.
7. Профтехобразование. — 1960. — № 7. — С. 1—7.
8. Социалистический труд. — 1959. — № 4. — С. 94.
9. Держархів Дніпропетровської області. — Ф. 4521. — Оп. 1. — Од. зб. 1808. — Арк. 72.
10. Рабочая газета. — 1964. — 8 серпня.
11. Держархів Дніпропетровської області. — Ф. 4521. — Оп. 1. — Од. зб. 1808. — Арк. 73.
12. Закарпатська правда. — 1970. — 19 липня.
13. Народне господарство Української РСР в 1969 році. — С. 429—430.
14. Там же. — С. 431.
15. Там же.
16. Там же.
17. Архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів України. Підсумки обліку чисельності робітників за професіями, тарифними розрахунками на 1 серпня 1962 р. — С. 9.
18. Держархів Дніпропетровської області. — Ф. 4521. — Оп. 1. — Од. зб. 1808. — Арк. 73.
19. Народне господарство Української РСР в 1969 р. — С. 422—425.
20. Літературна Україна. — 1994. — 22 грудня. —